

“Men build too many walls and not enough bridges”

Joseph Fort Newton¹

2.1.3.1.5 Muur

De muur of wal is een speciale soort door de mens vervaardigd grensteken, in feite de ultieme grensafbakening: de contactfunctie wordt erdoor volledig uitgeschakeld, om de eigen samenleving te beschermen; muren zijn ook *“teken van falend beleid en typisch voor ongelijke samenlevingen”*². Samenlevingen die zulke grenstekens gebruiken kunnen ten prooi vallen aan immobilisme, traditionalisme, verstarring en zelfs ondergang³. Net zoals in tijden van verwarring en onveiligheid muren werden gebouwd, als bescherming, werden in tijden van vrede muren dan ook afgebroken.

Maar...volgens de these van David Frye zijn in de wereldgeschiedenis beschaving en muurbouw onlosmakelijk met elkaar verbonden. Waar landbouwers zich vestigden, werden de dorpen versterkt met aarden wallen en grachten gegraven, afgeboord met steen en palissades, eventueel geflankeerd door torens: de eerste stappen naar een muur. De scheppers van de eerste beschavingen van de mensheid (Mesopotamië, China, Egypte, Griekenland, Romeinse Rijk), waren afkomstig van die muurbouwers en muurbouw bleef duren over meer dan 1000 jaar; en ook wanneer de muren verdwenen, bleven het op de kaart onuitwisbare lijnen die zelfs vandaag niet geheel verdwenen zijn – en er duiken tegenwoordig nieuwe muren op die de wereld her-maken. Die ‘muren’ waren dan ook geen grensafbakeningen in se,

¹ “Mensen bouwen teveel muren en te weinig bruggen”. Newton (1876-1950) was een doopsgezind predikant en vrijmetselaar. Het citaat, dat soms verkeerdelijk toegeschreven wordt aan de Engelse natuurkundige Isaac Newton, is daarenboven een parafrase, uit: J.F. Newton, *The one great church. Adventures of faith*, New York, 1948, 52: *“Why are so many people shy, lonely, shut up within themselves, unequal to their tasks, unable to be happy? Because they are inhabited by fear, like the man in the Parable of the Talents, erecting walls around themselves instead of building bridges into the lives of others; shutting out life.”* Maar op de Engelse humanist en schrijver Thomas More had de stadswal van Antwerpen begin 16e eeuw, ca. 12 meter hoog en bijna 6 km lang, dan weer een diepe indruk gemaakt. In zijn bekendste werk *Utopia* uit 1516 die de volgens hem ideale wereld moest voorstellen, wordt verteld over 54 steden die allemaal op dezelfde wijze waren aangelegd: “De stad wordt omgeven door een dikke hoge stadsmuur, die op vele plaatsen is voorzien van torens en bolwerken. Buiten deze muur ligt aan drie kanten van de stad een droge diepe gracht [...], aan de vierde kant dient de rivier zelfs als stadsgracht.”: Pieter Lombaerde aan Frank Albers, in *Knack*, 9 september 2015 (Utopie aan de Schelde, 106-110 (citaat: 110).

² Citaat van Luc Reyckler in: A. De Greef, Muren zijn teken van falend beleid en typisch voor ongelijke samenlevingen, in: *De Standaard*, 3 september 2007, 16-17.

³ Tot in de hel toe, bij de gloeiende stad Dis: *“Noi pur guignemmo dentro all’alte fosse, / Che vallan quella terra sconsolata; / Le mura mi pareva, che ferro fosse”* (“Nu kwamen we binnen de diepe grachten, / Die dit troosteloze land omgeven; / De muren leken mij ijzer te zijn”): Dante Alighieri, *De goddelijke komedie. De Hel*, Zang VIII, verzen 76-78. Achter de muur bevinden zich de zondaars die de grootste fouten begaan hebben.

maar eerder verdedigingslinies⁴. Volgens de in de Oudste Tijden en Oudheid heersende staatsidee vormde de aarde zelf immers het staatsterritorium: van grenzen kon er dan ook geen sprake zijn en hoogstens een demarcatielijn, grenszoom of glacis ten opzichte van de later in te lijven ‘barbaarse’ volkeren was aanvaardbaar. De muren waren gericht tegen de invallen door de steppe- en weidevolkeren die voor duizenden jaren niet geïnteresseerd waren in stedelijke ontwikkeling en staatsvorming c.q. grenzen. Zij konden echter de grootste legers van de toenmalige wereld vormen, mede dankzij twee technologische ontwikkelingen: het wiel (rond 4.000 v.C.), waardoor ze hun materiaal met wagens konden meenemen, en het vechten vanuit het paardenzadel (rond 1.000 v.C.) dat hen, als een cavalerie, zeer wendbaar maakte; vooral het laatste verhinderde definitief elke dorps- of stedelijke ontwikkeling in de steppe. Bijna tweeduizend jaar verliep tussen de invallen van de Scythen in de 7^e eeuw v.C. tot de Mongoolse invasies van de 13^e eeuw, een periode waarin de steppe-volkeren de beschavingen van de Oude Wereld belaagden op een bijna apocalyptische wijze. De sedentaire Rijken trokken daartegen muren op, de Chinezen als eersten. Die tweedeling tussen voor de muur krijgers / nomaden, leidend naar militarisme, en achter de muur werkers / stedelingen, leidend naar wetenschap en cultuur, zou de wereldgeschiedenis gedurende heel die tijd bepalen. Die barrières uit het ‘Grote Tijdperk van Muren’ behoren tot de indrukwekkendste constructies die ooit gebouwd werden. Ze voedden de ontwikkeling van drie homogene regio’s in de wereldgeschiedenis, die later China, de Islamitische wereld en het Westen zouden worden.

Stadsmuren

Stadsmuren gingen eraan vooraf. De nieuwe juridische vormen die vanaf ca. 7000 v.C. stad van platteland scheidden, maakten van de muur een zichtbaar teken. Jericho (op de westelijke Jordaanoevers, vandaag Tell es-Sultan in Palestina) was rond 8300 v.C. de eerste stad met (wellicht ook om defensieve redenen) versterkte wallen, vlak nadat het een vaste nederzetting was geworden van ca. 1000 inwoners. De koning van Uruk liet in 2.700 v.C. (als eerste) een (9 kilometer lange) ‘echte’ stadsmuur rond het Soemerische Uruk (de stad van Gilgamesh – van het gelijknamige epos – de oudste bekende literaire tekst van de mensheid) bouwen, waarop een *ziggurat* of uitkijktoren was gezet. Ook de vroegste Egyptische steden waren (in tegenstelling tot wat voor kort verondersteld werd) omringd door muren (van klei / lemen baksteen) in reactie op dreiging van nomaden uit de woestijnen van Libië, Nubië en het oosten (het Egyptische hiëroglief voor het begrip ‘stad’ is trouwens twee doorgangswegen die elkaar kruisen binnen muren). Farao Amenemhat I bouwde een ‘Muur van de Heerser’ (nu verdwenen, in tegenstelling tot

⁴ Eén van de twee manieren voor de mens om het gevoel van kwetsbaarheid te bezweren, was om het gevaar buiten te houden, door grote muren op te trekken die bewaakt konden worden. De andere was om je continu op oorlog voor te bereiden: het verschil in aanpak in het oude Griekenland van de respectievelijke stadstaten Athene en Sparta. E. Canetti, *Der Überlebende*, in: *Massa und Macht*, Hamburg, 1960 (in de uitgave van 1981, ??-??).

de versterkingen in het –droge- zuiden van Egypte die bijna 4.000 jaar lang bewaard bleven tot ze overspoeld werden door de wateren van de Aswandam).⁵

Het Eerste Tijdperk van Muren

“Voor archeologen is de limes een magnetiserend onderwerp”

Bernard Colenbrander⁶

De muur van de Meden was het de eerste muur die een heel land omringde: hij werd gebouwd door Nebukadnezar II, in de 6^e eeuw v.C., tussen Sippar (aan de Eufraat) en Aschak (aan de Tigris); met op elke baksteen – 164 miljoen al voor de noordelijke muur – zijn naam gestempeld. Minstens de volgende duizend jaar zouden Mesopotamische heersers met muren hun grondgebied proberen te beschermen. Zoals de Umm Rus waarvan de noordelijke muur (de ruïnes nu heten Habl as-Sahr of ‘snoer van stenen’) en een zuidelijke muur aaneengeregen werden door rivieren in het westen en oosten. Zo liet Shulegi, koning van Ur, rond 2000 v.C. een muur rond zijn koninkrijk bouwen tegen de ongeletterde herdersstammen. Die ‘Muur van het Land’, net als alle bakstenen muren uit die tijd opgetrokken van leem of klei (en dus nu allang verdwenen), was waarschijnlijk voorafgegaan door andere muren rond koninkrijken, zoals enkele eeuwen daarvoor in Syrië de ‘Zeer-Lange Muur’ (waarover helaas verder niets geweten is). Het was het formele begin van de idee van een besloten rijk waar de bewoners geen schrik moesten hebben van raids door externen: een idee dat nooit meer verdwenen is

De muren verdeelden niet de Euraziatische beschavingen onderling, maar dienden om naar buiten te kunnen reiken: ze beschermden immers de handelsroutes tussen China en het Westen vanaf de 2^e v.C.: de oase-steden langs de route (Tashkent, Boukhara, Samarkand enz.) hadden over tweeduizend jaar, vanaf het begin van de Centraalaziatische beschavingen, veel moeite en geld gestoken in muurbouw om te overleven. Het waren Alexander de Grote’s opvolgers die, zelfs iets vroeger dan de Chinese Muur, de zgn. Griekse muur oprichtten, inbegrepen een dozijn of zo ‘IJzeren Poorten’ (‘Darband’, tegenwoordig in Oezbekistan).

De Chinese Muur (cháng chéng, “lange stad” in het Chinees, een synecdoche afkomstig uit een tijd toen een stad zonder wal ondenkbaar was) is samengesteld uit verschillende parallel lopende, in steen en vooral uit aarde opgetrokken wallen of versterkte, verhoogde wegen; de muur liep van de Lop Nur-regio over de Jiayu-pas bij Mongolië tot Shanhaiguan of zelfs Dandong (Tan-Tung) aan de grens met Noord-Korea. Op ‘pijl-en-boog-afstand’ van elkaar, doorheen woestijnen, heuvelgebied en bergen, staan zo’n 15.000 wachttorens. Het berekenen van de lengte van de

⁵ Muren bleven ook later een stedelijk symbool, zoals in de Nederlanden rond een aantal steden, vanaf de late 2^e eeuw n.C. werden opgericht: de aanleg betekende een aanzienlijke investering aan mankracht en materiaal en was in eerste instantie een statussymbool. Tot in de 19e eeuw gingen stadspoorten op slot tot het ochtendgloren, en daarmee ook de grens tussen de stedse binnenwereld en de open buitenwereld

⁶ “*Voor archeologen is de limes een magnetiserend onderwerp. Een landschappelijke ingreep van tweeduizend jaar geleden is over een heel continent afleesbaar, nog steeds*”: B. Colenbrander, *Limes Atlas*, Rotterdam, 2005, 37.

Chinese Muur is, gezien het verbrokkelde karakter, zinloos. Het is dus eerder een concept dan een realiteit. Het concept bepaalde echter wel de Chinese identiteit, want het werd het nationaal symbool van het ontwikkelde China van landbouw en steden tegen de barbaarse nomaden uit het noorden, die constant met raids het land bedreigden. In werkelijkheid was de bouw van de muur slechts gedeeltelijk daardoor geïnspireerd en diende zeer diverse doeleinden (om een *frontier* te markeren zonder echt een barrière te vormen, volksgroepen te kunnen controleren, maar ook voor het tentoonspreiden van macht). De bouw van een muur werd het eerst vermeld in een volksliedje uit ca. 800 v.C., over de voorloper van een hele reeks (soms 24 meter brede) muren opgetrokken tussen 471 en 221 v.C. rond landbouwgemeenschappen tegen de 'barbaren' uit de hooglanden en later de steppe. Het aarden materiaal bestond veelal uit slib, slik of löss, tussen houten kaders – uiteraard niet zo duurzaam als steen. De muur is vergezeld van bruggen, ruitpaden, uitkijkposten (die onderling communiceren met vuur s'nachts en met rook overdag).⁷

De eerste muur werd (in aarde) door de Qin dynastie opgericht van 214 tot 204 v.C.; rond 300 v.C. waren er reeds muren opgetrokken op de grens van verschillende Chinese staatjes, wanneer die de omvang van stadstaten begonnen te overschrijden; toen het Chinese rijk naderhand verbrokkelde, werden vele plaatselijke muren gebouwd. Zo was er aan de rand van de Taklamakan-woestijn een muur van grote, horizontaal geplaatste, bundels riet, opgevuld met aangestampte aarde, opgericht door de Nan-dynastie, vooral dan keizer Wu (141-87 v.C.): hij loste als eerste op grote, ongeziene schaal het probleem op hoe de gaten tussen de clusters van ommuurde steden te overbruggen. De muren zouden als voorbeeld dienen voor het Westen, inzonderheid het Romeinse Rijk (de eerste om dit na te bootsen).

Zowel de eerste, 'Lange Muur', als de latere 'Grote Muur' of 'Qin Muur' (volgens de legende opgetrokken als gevolg van een profetie) hebben de identiteit van China bepaald. Gebouwd door een miljoen soldaten, gevangenen, landlopers enz. zou de muur zo'n 1775 tot 3100 km. lang worden (sommigen suggereren zelfs 10.000 km.!), samengesteld uit gele löss, steen, baksteen, rotsgesteente, met 44 nieuwe ommuurde steden bevolkt door samen een miljoen kolonisten die de grens bewaken. Elke stad had een beschermende god voor de grensmuur, de Chang huang shen. Ook in Zuid- en Centraal-Amerika was de overgang van 'krijger' naar 'werker' voorafgegaan door de oprichting van muren: door de Maya's, de Inca's, de Azteken, en zowel stadsmuren (zoals Kué lap boven de wolken in Peru) als grensmuren (zoals de bijna 100 km. lange Grote Muur van Peru) in de 6e eeuw. Dat was echter niet het geval in Noord-Amerika (hoogstens hier en daar pallisades): de Indianen waren en bleven er krijgers.

De 'Muur van Korinthe', de 'grootvader' van alle Europese grensmuren, werd opgericht in Griekenland tijdens de Myceense periode (vanaf 1570 v.C.) en daarna herhaaldelijk heropgebouwd door de Grieken en daarna de Romeinen, later ook nog door de Byzantijnse keizer Constantijn Palaelogus.

⁷ De Chinese Muur is veel minder onderzocht dan de Romeinse limes. Wel helpt dat hier zijn de stenen genummerd werden, wat de Chinese overheid toeliet om de bouwheer op het matje te roepen wanneer er mankementen waren (zoals kleefrijst als mortel!).

Net als de Chinese Muur, staan de boven-Germaans-Retische limes en de Muur van Hadrianus ('*Hadrian's Wall*', '*Vallum Hadriani*') op de UNESCO-Werelderfgoedlijst. Het Romeinse Rijk was de eerste in het Westen om het model uit het oude China na te bootsen door zich vanaf de 2e eeuw n.C. met barrières te omringen. Dat was een gevolg van een drastische beleidswijziging van offensief naar defensief door keizer Trajanus: in plaats van bruggen werden nu muren gebouwd, want de eersten laten oorlog toe, terwijl de tweeden het verhinderen. In minder dan twee decennia zou zijn opvolger, keizer Hadrianus, in drie continenten barrières opwerpen.

Uiteraard maakt men voor de bouw van de muren gebruik van wat er lokaal voorhanden was. Forten werden dicht bij elkaar geplaatst. Zo waren op de Muur van Hadrianus de forten Vindolanda en Housesteads minder dan 5 km. van elkaar verwijderd en zelfs die gaten werden dan nog eens opgevuld met kleinere fortjes. Vindolanda was overigens een hulp- of legioensfort, dat duizenden manschappen huisvestte (doorgaans Bataven of Tungrii). Het heeft uiteindelijk eerder een culturele dan een militaire invloed gehad, maar is nu wel het grootste overblijvende Romeinse artefact van de wereld (en, herontdekt in de 17^e eeuw, is het ook wellicht de meest bewandelde muur). In Noord-Britannië van 122 tot 126 opgericht tegen de Picten uit het noorden, van de Cheviot Hills (aan de Solway Firth) tot de Noordzee bij Walsend, werd het een meer dan honderd kilometer lang en zes meter hoog verdedigingswerk, het grootste bouwwerk van de antieke wereld en het belangrijkste Romeinse monument ten noorden van de Alpen, de Romeinen scheidend van de opstandige stammen in het noorden. Het middelste gedeelte staat nog steeds overeind en is zo breed dat men er over kan lopen. De algemeen aanvaarde opvatting betreffende de muur, geformuleerd door de Engelse filosoof en archeoloog Robin George Collingwood, dat het in feite diende als verhoogd pad om schildwachten de gelegenheid te geven indringers tijdig te kunnen signaleren en smokkel te verhinderen, sluit aan bij het concept van asymmetrische rijksgrens.

Een andere *limes* in Brittannië was de Antonijnse muur (genoemd naar Antoninus Pius, de opvolger en geadopteerde zoon van Hadrianus), opgetrokken in 142, benoorden de Muur van Hadrianus, over 63 kilometer in de Schotse Laaglanden, van de Ierse Zee (Firth of Clyde) tot de Noordzee (Firth of Forth). Hij bestond uit een stenen substraat en een paar bolwerken, maar was grotendeels een hoop aarde met een gracht ervoor. De Antonijnse Muur werd nooit voltooid: het Romeinse leger bivakkeerde er minder dan een decennium, om zich dan weer terug te trekken naar de eerdere muur.⁸

Langs de Rijn en de Donau vormden in het begin de garnizoensforten van keizer Augustinus de militaire grens tegen een mogelijke opstand der Galliërs; zij dienden ook ter voorbereiding van de inval in Germanië (het meest uitgewerkte gedeelte van de limes, want het meest bedreigd). Een eerste *limes*-aanleg vond plaats onder keizer Vespasianus: de houten palissaden, na het begin van de derde eeuw ook wallen en grachten, met wachters gerecruteerd uit de grensbevolking, waren een

⁸ In de BBC-documentaire *Border Country. The Story of the Lost Middleland* uit 2014 beschrijft Tory politicus (en nog veel meer) Rory Stewart hoe het gebied schrijlings op de huidige grens tussen Engeland en Schotland door de muur werd doorkliefd en verdere staatsontwikkeling van dat 'Middenland' onmogelijk maakte. In de 16 eeuw vatte koningin Elisabeth I het (niet-gerealiseerde) plan op om de muur terug op te richten.

teken van defensief denken binnen het Romeinse Rijk⁹. De grens werd onder de keizers Diocletianus en Constantinus gesloten en bewaakt door een mobiel korps. De limes vormen met hun meer dan 5000 km. één van de grootste bouwwerken van de wereld. De *limes germanicus* in Midden-Europa, **de 500 km lange verdedigingslijn van houten wachttorens, palissaden en forten, liep van de Rijn (Rheinbrohl, tussen Bonn en Koblenz)** oostwaarts parallel met de Donau tot Tsjechië. In zuidoost-Europa, bezuiden de Karpaten, liep er, parallel met de Olt-rivier, versterkingen van aarde en hout met vele forten. In de streek rond Tomis, aan de Zwarte Zee, waren er drie achtereenvolgende barrières: een grote aarden wal, een Romeinse stenen muur (met stenen van verlaten gebouwen) en ten slotte een haastig opgeworpen kleine aarden wal, samen 'Muur van Trajanus' genoemd (hoewel er waarschijnlijk geen enkele link met die keizer was). In Jordanië en Palestina leidde het gebrek aan geld om tegen de Saracenen (Arabische nomaden) op de 644 kilometer lange grens een muur te bouwen, dan weer tot het opwerpen van een linie van forten en wachttorens aan de rand van de woestijn. In Noord-Afrika waren er tegen de nomaden uit de bergen ommuurde grachten aangelegd (het Fossanum Africae) en tegen de nomaden uit de woestijn zes meter hoge gemetselde stenen muren in het overgangsgedebied tussen akker en woestijn.

Nieuwe stedelijke muren

De val van Muur van Hadrianus was rampzalig geweest voor de niet-ommuurde steden die er achter lagen. Zeker vanaf eind 3^e eeuw – maar in feite ook al vanaf keizer Marcus Aurelius (161-180), moesten trouwens de andere steden in het Romeinse Rijk, in Gallië, Griekenland, Spanje, Klein-Azië, zich massaal zich door muren omringen tegen de invallen van 'barbaarse' stammen (terwijl, zoals we eerder zagen, stadsmuren tijdens de Romeinse periode vooral een statussymbool waren.) De mooie open steden van weleer werden kleine forten, vaak omringd door grachten (dus zoals de voorgangers uit het IJzertijdperk het hadden gedaan, zowel in omvang als grondplan).

Naarmate de oude landelijke grensmuren verouderd geraakten, werden stadsmuren steeds belangrijker; een edict van Valentinianus III (eerste helft 5e eeuw) herinnerde de burgers zelfs aan hun plicht om de stadsmuren te verdedigen en werden op het platteland de luxueuze villa's verlaten voor meer veilige heuvelforten. De transformatie was indrukwekkend: de verlaten grensmuren werden vervangen door honderden kleinere muren, veel met ruwe houten palissades.

Wegens de onveilige situatie tijdens de laat-Romeinse periode in onze gewesten, als gevolg van de Frankische invallen vanaf midden derde eeuw, werd de bouw van kleine stadsmuren echter niet meer verbonden aan het bevoorrecht statuut van de stad, maar aan de pure noodzaak om een efficiënte verdediging te organiseren. Afhankelijk van de lokale financiële en logistieke mogelijkheden werden ook elders

⁹ Frye (in: *Walls. A history of civilization in blood and brick*, London, 2018) ziet dit echter reeds in de 2e eeuw gebeuren, vanaf Hadrianus: niet meer de uitbreiding van het Romeinse Rijk is het oogmerk, maar verdediging. Dat gebeurt soms door muren, soms langs de rivieren: een voorbeeld van dat laatste levert keizer Commodus (180-192) die de Donau liet omzomen met torens en garnizoenen.

stadswallen en bijbehorende grachten aangelegd rond stedelijke nederzettingen die voordien niet het recht hadden om een stadsmuur te bouwen.¹⁰

De ontwikkeling van de feodaliteit leidde ertoe dat er zich bij de aanleg van versterkingen een andere bouwfilosofie manifesteerde. Immers, daarvoor diende versterkingen als vluchtburcht voor de gehele bevolking: ze had dus een beschermende functie. De feodale indeling van territoria, met een nieuwe politieke en sociale hiërarchie, bracht een groot aantal adellijke families aan de macht, die hun woningen vooral versterkten om zichzelf te beschermen.¹¹ **Tot de opkomst van de artillerie tijdens de Renaissanceperiode, bleven die middeleeuwse beschermende omwallingen met hoge torens, door de steden zelf gebouwd, hun nut bewijzen – de aanvaller verplichtend tot lange belegeringen.**

Muren tijdens de Europese Middeleeuwen

Tijdens de Europese Middeleeuwen (ca. 300- ca. 1600) kende de Euraziatische beschaving drie grote Rijken: het Chinese, Perzische en (Oost)Romeinse. De Chinese beschaving duurde van de drie het langst en had de meest gecompliceerde en veranderende verhouding tot de muren: verwaarloosd, dan weer verdedigd, doorbroken, onder vuur, uitgebreid en hersteld. Zo werd de Chinese Muur in de 2^e eeuw verwaarloosd, maar de Westers-geörienteerde Jin-dynastie, die China herenigde, bouwde weer aan nieuwe muren (inzonderheid keizer Sima Yan); hetzelfde deed de noordelijke Wei-dynastie (4^e tot 6^e eeuw, o.a. Wenxuan), terwijl een volgende dynastie muren afzwoer gezien de kost voor de staatskas (als alternatief maakte men gebruik van Turkse steppen-krijgers); toen de Mongolen China onder de voet liepen, verzaakten de keizers zelfs aan muren. De Ming-dynastie (1368-1644) daarentegen zette zich af tegen de Mongolen en focuste op de verdediging van het herenigde China door versterkte grenzen (in delegatie aan plaatselijke machthebbers). Het leverde de constructie op van een (vaak op grote granieten blokken geplaatst) bakstenen wereldwonder: de Grote Muur.

Recentelijk werden zelfs muren uit de 16^e en 17^e eeuw ontdekt op de zuidelijke grens, gericht tegen de Miao van Vietnam (het laatste gedeelte dateerde zelfs nog uit 1805). Wat die nieuwe omwalling wel met zich meebracht is dat China afzag van expansie wat vanaf dan het Westen vrij spel gaf. Toen tegen de noordelijke Mandsjoes in 1644 het Chinese rijk innamen, was de muur echter grotendeels weer

¹⁰ M. Lodewijckx, *De Romeinse stadsmuur van Tongeren*, in: L. De Vos, *Burchten en forten en andere versterkingen in Vlaanderen*, Leuven, 2002, 12-17. De stadsmuur van de Atuatuca Tungrorum (Tongeren) is de oudste en met zijn vier kilometer ook het grootste monument in Vlaanderen: cf. o.a. *Archi-Arché*, Tongeren, 1993, in het bijzonder de bijdragen van Jan Kenis en Robert Nouwen. De oudste stadsmuur in de wereld zou die van Solnitsata (in Bulgarije) zijn die, drie meter hoog en bijna twee meter dik met zware stenen, reeds in 6500 v.c. de zoutvoorraden van deze oudste stedelijke nederzetting van Europa beschermde.

¹¹ J. De Meulemeester, *Inleiding. De militaire architectuur in de Middeleeuwen*, in: L. De Vos, *Burchten en forten en andere versterkingen in Vlaanderen*, Leuven, 2002, 19-26.

vergeten, tot in de 20^e eeuw: de eeuwenlange dreiging van nomadische steppevolkeren was immers sinds midden 18^e eeuw definitief afgewend, als het gevolg van de steeds (militair) machtiger wordende staat, die omgekeerd nu zich steeds verder uitbreidde over de omringde gebieden. In 1933 werd de intussen bijna 1500 jaar oude Chinese Muur nog voor het laatst gebruikt als verdedigingswal, tegen het Japanse leger.

Daarna begon de transitie van militaire versterking naar toeristisch trekpleister: hoewel de muur in de loop van de geschiedenis de muur constant verbrokkelde, zodat het huidige exemplaar vele voorgangers heeft gekend, staat het dus nu op de Werelderfgoedlijst van UNESCO – en moet zelfs beschermd worden, tegen toeristen, feestvierders en stuntmannen. Het werd daarbij echter tevens een symbool van de steeds slechtere roep die grensmuren kregen (cf. verder). Het is overigens een (zelfs in het ruimtevaarttijdperk moeilijk uit de wereld te krijgen) mythe dat de Chinese Muur het enige menselijke artefact is dat vanuit de ruimte kan waargenomen worden (de Engelse oudheidkundige William Stukeley zou dat reeds in 1754 beweerd hebben¹²

In Europa werden ontelbare aarden wallen aangelegd, in Engeland (waar het vaak Devil's Dyke genoemd werd), Denemarken en ook in zuidoost-Europa. Zo was Offa's Dyke, een enorme aarden wal vanaf de monding van de Wye-rivier tot die van de Dee, rond 780 opgericht door de koning van Mercia (Engeland) tegen de Welsen, bedoeld als grens. Tussen 800 en 1200 werd in wat nu Sleeswijk-Holstein is, een geheel van grenswallen, het *Danewerk*, opgericht in drie fasen; Duitsers en Slaven, ten zuiden ervan, bouwden daarbij *Ringwallburchten*, de Denen in het noorden, een complex van *langwallen*. De wallen boden bescherming maar lieten ook de toegang vrij tot een heerweg van noord naar zuid.

Op bevel van keizer Diocletianus (na wellicht een Romeinse missie naar China?) een reeks nieuwe muren gebouwd in zuidoost-Europa die de Karpaten volledig omcirkelden; ook Constantinopel kreeg een nieuwe muur, terwijl voortaan in de Julische Alpen de weg naar Rome door muren geblokkeerd werd (in het Rijnland, waar de rivier muren overbodig had gemaakt, kreeg men de tijd niet). Tegen het einde van de vierde eeuw had de kost van verdediging van het Romeinse Rijk de economie ontwricht...

De lange, anonieme muren van de Middeleeuwen maakten gebruik van de oude Romeinse muren of zelfs van verdedigingswerken uit het IJzertijdperk. De enige plaats waar het oude Rijksmodel c.q. grensmodel overleefde, was juist in zuidoost-Europa: de Oosterse keizers van Byzantium focussten alle inspanningen op de verdediging van Constantinopel: vanaf Theodosius II omringden steeds grotere muren de stad; Anastasius legde bovendien een grensmuur aan een eind buiten de stad. Ten slotte werd keizer Justinianus een ijverig muurbouwer voor heel zuidoost-Europa en betaalde hij de Perzen om muren te bouwen: vanaf de 3e-4e eeuw richtten het Oostromeinse en Perzische Rijk tegen de voortdurende aanvallen van de nomadische stammen uit het oosten, van de Zwarte Zee naar de Kaspische Zee een enorme versterkte muur op, met een 4 à 5 meter diepe gracht en een dertigtal forten bemand met 30.000 wachters – na de Chinese Muur de langste verdedigingsbarrière in de geschiedenis en aangelegd voor exact dezelfde reden: het verdedigen van de grens tussen de sedentaire beschaving en de nomadische 'barbaren' (voor het

¹² M. Di Cantio, *Walls*, 10-11.

Westromeinse Rijk was het toen al te laat: het werd onder de voet gelopen door stammen uit het noorden en oosten).¹³ Maar uiteindelijk konden uit geldgebrek enkel de muren rond Constantinopel gehandhaafd worden.

De nieuwe stadsmuren bouwden voort op die uit de eerste beschavingen en de muren rond het land van Ur, over duizend jaar nog uitgebreid door de Babylonische koningen, en ook wanneer overspoeld door een steppenvolk als de Parthen, die gradueel de oude beschavingsreflex om muren te bouwen overnamen. De Sassaniden waren de eerste Perzische heersers die enorme versterkingen op de grenzen van hun rijk optrokken (met name door Shah Shapur II in de 4^e eeuw), tegen de Arabieren, de zgn. Gracht van Shapur, bewesten de Eufraat. In toenemende mate werd echter over de eeuwen de nadruk gelegd op het ‘ommuren’ van de steppe in het noorden: oase-muren in Centraal-Azië en flessenhals-muren in de Kaukasus (met Romeins geld) en lange muren in de vlakte o.l.v. Shah Kosnow I in de 6^e eeuw: die gaf ook zijn naam aan de langste muur (195 km, waarvan nu nog 180 km. overeind staat, zij het in slechte staat), de Sadd-e Anushirvan of *Qizil Yilan*, d.w.z. Rode Slang, verwijzend naar de kleur van de daarvoor gebruikte bakstenen, (en ook genoemd: Grote Muur) van Gorgan. Hoewel zij als bouw materiaal eveneens löss tot hun beschikking hadden, maakten ze baksteen, die ze dan nog eens in ovens tot keramiek lieten worden – een ‘eeuwig’ houdbaar materiaal. Daarenboven stonden er op de Rode Slang nog eens 36 aanzienlijke forten en ca. 30.000 soldaten. Loodrecht daarop stond bovendien de Muur van Tammishe. Het was een muur ter bescherming van het Sassanidische (Perzische) Varkana koninkrijk (maar het maakte ook deel uit van een watervoorziening-systeem); het ligt nu in de Iraanse provincie Golestan. Dan waren er dan ook nog eens de vijf barrières die de strook tussen de Kaukasus en de Kaspische Zee afsloot, met o.m. de Darband-muur (zoals vermeld ‘gesubsidieerd’ door de Romeinen) – maar minder indrukwekkend dan later weleens verondersteld werd (als ‘Grote Kaukasische Wal’ tussen de Kaukasus en de Zwarte Zee). De Muur van Gorgan werd ook *Muur van Alexander* genoemd: Alexander werd met de muur verbonden door middel van historisch steeds meer aangedikt narratief dat begon met de ‘legendarische’ Gog (de heerser over het land Magog), een steppenvolk dat de Assyrische hoofdstad Nineveh in 612 v.C. verwoestte, maar door de profeet Ezekiël, een bijna-tijdgenoot, in de Bijbel getransformeerd werd tot een voorbode van de Apocalyps. Vanaf de Joodse historicus Josephus (1e eeuw n.c.) was het Alexander die de ‘beschaving’ daar tegen verdedigde, door een ‘ijzeren poort’ op te richten in het Kaukasische gebergte (met een profetie als opschrift). Op de duur werd dit één van de meest verbreide verhalen in de wereldliteratuur, tot in de Koran toe, en soms werd het zelfs op kaarten afgebeeld (zoals de poort op de Hereford-kaart uit ca. 1300). Die hardnekkige mythe rond Alexander’s poort sproot voort uit vrees voor de stepperuiters over duizend jaar, van China’s eerste keizer tot het Kiev-rijk van Vladimir I rond 1000.¹⁴

De zwanenzang van de landmuren

¹³ L. Dartnell, *Origins. How the Earth made us*, London, 2018, 184 en passim.

¹⁴ De zgn. Ebstorfer-wereldkaart uit de 13e eeuw, verbeelde het centraal gelegen Jeruzalem omringd door gouden muren (met twaalf poorten).

Maar...al die muren waren in feite verkeerd gericht....! Het Perzische Rijk werd immers uiteindelijk onder de voet gelopen in de 7^e eeuw vanuit het zuiden, door de troepen van de (Arabische) Islam. Die al vlug de idee van de noordelijke muur overnamen, o.a. met de bouw van nieuwe muren als de Divar-i-kanpirak of Kempirak ("oude vrouw", een naam die van Oezbekistan tot Afghanistan gebruikt werd voor muren). Maar tegen de 10^e eeuw hadden de Turken toch vanuit de steppe het Perzische Rijk ingenomen: zij begrepen het nut van muren niet en waren dan ook weerloos toen vanaf de 13e eeuw de Mongoolse vloedgolf met Genghis Khan de beschavingen in West- en Centraal-Azië in ruïnes veranderde.

Het mislukken van de muren in die geopolitieke regio betekende één van de grote kantelmomenten in de wereldgeschiedenis: samen met het terugtrekken van China achter de Grote Muur van de Ming-dynastie, was het één van de sleutelfactoren voor de opkomst van Europa als dominante wereldspeler. De beschavingen van West- en Centraal-Azië die ooit de eerste (stad)muren hadden gebouwd en daarachter de eerste beschavingen hadden doen ontstaan, hadden zowel muur als beschaving verloren. De laatste muren die er nog wel waren bevestigden het adagium dat waar er geen grensmuren zijn, er stadswallen zijn, en waar er geen stadswallen zijn, er 'buurtmuren' zijn (en waar ook die ontbreken zijn er toch op één of andere wijze muren aanwezig).

Maar...ook elders werden muren overbodig, en wel als gevolg van nieuwe militaire ontwikkelingen. Tijdens de tienduizend jaar dat stadswallen bestonden was de aanvalstactiek erop niet echt geavanceerd: een directe aanval, de poorten verbrijzelen, stenen gooien, de muren ondermijnen of een belegeringstoren – het waren allemaal niet echt efficiënte technieken gebleken. Een Hongaars metaalgieter met de naam Orban bracht daar verandering in...: overgelopen naar de Turken vond hij een kanon uit dat zo krachtig was dat het de dikste muren kon omverblazen.

Daarmee werd niet alleen in één beweging de wijze van oorlogsvoering gerevolutioneerd maar ook de wijze waar-op beschavingen zich over tienduizend jaar hadden georganiseerd. Kantelpunt was 20 mei 1453 en de plaats Byzantium.

Weliswaar waren tegen dan rond de driehoekige stad enkel nog de Theodosische muren, hersteld en aangevuld na het beleg door de Turken in 1432, en de muren aan de Gouden Hoorn versterkt door een massieve ketting die over de inham kon getrokken worden. De landmuren waren ook nog steeds vergezeld van een immense gracht die onder water kon gezet worden, een stoere eerstelijnsbarricade en erachter twee achtereenvolgende hogere (buiten- en binnen)muren. Maar het had geen nut meer...: het Byzantische rijk verdween, de Turken werden een grootmacht met het Ottomaanse Rijk, de Islam vatte voet in Europa, maar vooral bleken voortaan dat stadsmuren, tot dan de enige constante in de geschiedenis van de beschaving (en op dat moment waren in China nog meer dan tweeduizend ommuurde steden), passé waren. Stadsmuren werden als van de 16e tot de 18e eeuw opengemaakt, verlaagd en beschermd door externe werken in de diepte, betaald door de centrale overheden, als onderdeel van de globale defensie van het grondgebied. Polygonale forten met bastions (het eerste is dat van Rhodos, 1496-1522) vormden een antwoord op de artillerie;¹⁵ het citadel (van het Italiaans *citadella*, kleine versterkte autarkische plaats, in eerst een vierkante en later een vijfhoekige vorm), herbergde het garnizoen (dat niet alleen een externe vijand maar ook de plaatselijke bevolking zonodig moest

¹⁵ 'La trace italienne', naar de vele Italiaanse ingenieurs die het systeem in Frankrijk perfectioneerden.

bedwingen). Ze kunnen ook, bij territoriumwissel, een barrière worden voor expansionisme – zoals voor Frankrijk t.o.v. de Verenigde Provincies tijdens de 18e eeuw...

In West-Europa waren de muren opgericht tegen de 'barbaren' reeds vroeg verdwenen: de laatste zijn de Keltische, rond Schotland en Ierland. In het laatste land richtten de Engelsen tijdens de late Middeleeuwen een dubbele gracht-barrière op, de 'Pale', met pallisades erboven (vandaar de Engelse uitdrukking "*beyond the pale*": *pale* verwijst daarbij naar het Latijnse "*palus*", d.w.z. paal): een anachronisme toen al (in het Westen) en in feite eerder bedoeld als tijdelijke 'hinderpaal' voor de 'barbaren' eerder dan als een echte afscheiding. Die laatste categorie verdween het laatst aan de andere zijde van het continent: de Russen hadden zich daar zowel als muurbouwer als rovende Kozakken gedragen, een hybride soort muurbouwers-krijgslieden, die 'mobiele muren' creëerden. De Russen (het Kiev-rijk) hadden tegen de steppe-volkeren tijdens de vroege Middeleeuwen in de Oekraïne (wat letterlijk 'grensland' of 'frontier' betekent) de eerste zgn. 'Drakenmuren' opgericht (die op vele plaatsen in Oekraïne aangetroffen worden: hun oorsprong is vooralsnog een mysterie), meer dan zes meter twintig hoog, (onderaan) 25 meter breed en met daarop tot 12 meter hoge palissades van eik. Later strekte de zgn. Abatis-linie tegen de Tataren zich over 965 kilometer uit, soms meer dan 90 meter diep, met grachten, aarden wallen, forten, houtblokken en palissades. De organisatie van de defensie ging gepaard met de transformatie van Rusland in een ommuurde autocratie onder leiding van tsaren, met tot het midden van de 16e eeuw de toen al wel stilaan anachronistisch wordende muurbouw, van hout en aarde, op de zgn. Belgorod-linie: samengesteld uit grachten, aarden verhogingen, houten versterkingen, forten en versterkte steden (net als de Simbirsk-lijn, de Trans-Kaukasus-linie (verlengd in de Orenburg-linie) en de Izyum-linie (Polen richtten eveneens wallen op, in Silezië). De boeren werden muurbouwers en transformeerden in slaven. Degenen die vluchtten namen een nieuwe identiteit aan, als Kozakken: zij bezetten de volgende 400 jaar het niemandsland tussen de Russische linies en de steppenvolkeren, tot Peter de Grote hen bedwong met hun hulp. Alhoewel terwijl overschakelend naar een buskruit-oorlogsvoering, zouden de (laat eraan begonnen) Russen, na de Chinezen, de meeste muurbouw verwezenlijken (naast de reeds vernoemde muren, waren er onder meer ook de Irtysh-, Terek- en Mozdok-linies) – de laatste barrières tegen de steppe-volkeren. Tijdens de late 17e eeuw werden de Tataren steeds meer in de sedentaire beschaving getrokken – tot ze zelfs zelf muren begonnen te bouwen: toen waren het allang geen 'barbaren' meer.

Symbolische muren in de Moderne Tijden

Toch werden er in de Moderne Tijden nog muren opgericht of behouden: die hadden echter eerder een symbolische dan een concrete betekenis, zoals bijvoorbeeld de 24 km. lange omwalling van Parijs, nog van 1785 tot 1788 gebouwd (en in 1860 gesloopt, maar nu nog het tracé van de metrolijnen 2 en 6 volgend) om de limiet van de bebouwde kom te concretiseren, de juridische en politieke grens tot waar de belastingpachters konden innen: "*le mur murant Paris rend Paris murmurant*". Of de, eveneens Franse, *Maginotlinie*, het resultaat van driehonderd jaar denken over het al dan niet oprichten van zo'n 'muur' tegen de Duitse oosterbuur. De Franse bouwmeester Sébastien Le Prêtre de Vauban had in de drie eeuwen voordien als

alternatief voorgesteld om (technisch geavanceerde) grensforten op te trekken, één van de vele pogingen om na de val van Constantinopel, stadsmuren toch nog nieuw leven in te blazen (een achterhoedegevecht, zoals we zagen). Zo ook richtten de Fransen tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1715) hier palissades en aarden wallen op langs een 113 km. lange *Lignes de Brabant* en vervolgens de 322 km *Ne plus Ultra Linie*. Die queeste naar een ondoordringbare grens werd nog groter na de nefaste Frans-Pruisische Oorlog van 1870-1871, wat dus uitmondde in de 'Muur van IJzer' (dé grote muur van de 20e eeuw). Die Maginotlinie was echter geen onafgebroken linie van stenen, aarde of ijzer, maar een 'muur van vuur', d.w.z. onderaardse verdedigingswerken met enkel een lange zone met prikkeldraad en metalen rails; bovendien gold dit enkel voor een klein gedeelte van de grens, want de Rijn en (vooral) het Noorden bleven open! Men kan enkel speculeren of de Maginotlinie wél effectief had gebleken indien de lijn was doorgetrokken naar de noordelijke grens met België en Luxemburg.¹⁶ Maar voor versterkte steden was er vanaf de 19e eeuw dus geen plaats meer, want vervangen door betonnen forten vele kilometers verwijderd.

De Berlijnse Muur, hét symbool van een 'muur-grensteken', dus als zuivere grensafbakening, was dan weer in feite tegen de eigen bevolking gericht. De 32,4 km. lange muur werd midden in Berlijn op 13 augustus 1961 opgebouwd door het Oost-Duitse communistische regime, om burgers tegen te houden die voor economische en politieke redenen naar het Westen wilden vluchten. De muur kostte officieel 86 mensenlevens. Na de ineenslorting van het communistische regime werd de muur vanaf 1989 stelselmatig afgebroken, op een klein stukje na vlakbij het Ministerie van Financiën.

Als onderdeel van het tien jaar daarvoor opgetrokken 'IJzeren Gordijn' van 1400 km beton, prikkeldraad, struikeldraad, wachttorens en hekken onder stroom tussen West- en Oost-Europa, heeft het zich na de (in feite 'onbedoelde' en door de feiten op het terrein die avond min of meer 'afgedwongen') opening op 9 november 1989, in **het** collectief geheugen vastgelegd als negatief symbool van alle grensmuren, en dat op de drempel van een periode waarin ze overal ter wereld beginnen op te duiken.¹⁷ Het is echter opmerkelijk dat bij de oprichting in 1961 de muur eerst positief gepercipieerd werd door de Westerse politieke wereld, als oplossing voor een internationale crisissituatie (zo zou de Amerikaanse president John F. Kennedy gezegd hebben: "*A wall is a hell of a lot better than a war*"¹⁸). Nadat de pers zich meester had gemaakt van het narratief daarrond, opgepikt in de literaire wereld en

¹⁶ Daarnaast blies Denemarken nieuw leven in de *Danewirke* tegen Pruisen en richtte Argentinië in de jaren 1870 rond Buenos-Aires een rij loopgraven en wachttorens op (de *zanja de Alsina*) tegen de Mapuche-indianen (<https://en.wikipedia.org/wiki/Zanja_de_Alsina>).

¹⁷ **Honderden zogenaamde 'Mauerspechte' ('muurspechten') stortten zich in de winter van 1989 met hamer en beitel op de imposante barrière van beton en prikkeldraad.**

¹⁸ D. Frye, *Walls. A history of civilization in blood and brick*, London, 2018, 222; M. O'Brien, President Kennedy and the Berlin Wall, in: *The History Reader*, 12 augustus 2011: <http://www.thehistoryreader.com/contemporary-history/president-kennedy-berlin-wall/> [accessed 15-11-2022].

door de filmindustrie, veranderde dat Westerse beeld echter al snel volledig – om uiteraard niet te spreken over de kwalijke gevolgen van deze ‘breukgrens’ voor de inwoners van Oost-Berlijn, ook psychologisch.

In Belfast, en ook elders in Noord-Ierland, scheidden vanaf 1969 (het begin van de ‘Troubles’) naast puntige palissades van metalen balken en ijzeren hekken, ook muren protestanten van katholieken (met het stadscentrum als neutraal terrein): de zgn. ‘peace-lines’.¹⁹ Ook het *Good Friday Agreement* van 1998 kreeg ze niet weg (met uitzondering van die op Crumlin Road in 2016); een derde van de *Peace Lines* werd zelfs na de wapenstilstand van 1994 opgetrokken. Ondanks dat het er op lijkt dat de kloof tussen de twee gemeenschappen stilaan begint te vernauwen, stonden er tegen de jaren 2020 nog 60 muren recht. Vele Noord-Ieren voelden zich trouwens toch niet helemaal op hun gemak met het voornemen om tegen 2023 (vijfentwintig jaar na het einde van de ‘Troubles’) de sektarische muren in de steden op te ruimen – en niet alleen omdat ze nu toeristisch geld in het laatje brengen.

De betonnen muur die de Cypriotische hoofdstad Nicosia middendoor sneed na de burgeroorlog c.q. Turkse invasie in 1974 werd in maart 2007 dan weer vervangen door een witte aluminium afsluiting: de centrale, attractieve Ledra-sstraat van Nicosia vormt zich op een plotse en brutale wijze om tot een gemilitariseerde grens, met zandzakjes, bewapenden wachters, prikkeldraad, betonnen en stalen muren.²⁰

Een hek van nog geen twee meter hoog deed dienst als ‘ijzeren gordijn’ op de grens tussen Italië en Joegoslavië (Slovenië) in de stad Gorizia: die was vanaf 1947 opgedeeld, waarbij de stad zelf bij Italië kwam en het hinterland werd gevoegd bij Joegoslavië (dat er een nieuwe stad, Nova Gorica bouwde). De laatste restanten van *il muretto* (het muurtje) werden op 30 april 2004, bij de toetreding van Slovenië tot de Europese Unie, symbolisch met een pikhouweel afgebroken.²¹

Het Tweede Tijdperk van Muren

Maar...tijdens de eerste decennia van de 21^e eeuw werden in toenemende mate gekenmerkt door nieuwe muren, vaak nu niet meer (alleen) stenen muren maar ook prikkeldraad-gordijnen en/of hoogtechnologische hekken. Stonden er in 1965 nog tien grensmuren en -hekken in de wereld en elf bij de val van de Berlijnse Muur

¹⁹ Zelfs op de begraafplaats Belfast City Cemetery worden de protestantse en katholieke delen door een muur (een *sunken wall*) gescheiden. De muur in Cupar Way, tussen de Falls en Shankill, is meer dan 13 meter hoog, d.w.z. zo hoog als de Berlijnse Muur (en twee keer zo lang)!

²⁰ O. Hatherley, *Trans-Europe Express. Tours of a lost continent*, London, 2018, 146 (foto's op 147).

²¹ In dezelfde geest, maar nu juist door een grenssteen op te richten als teken van vriendschap, verbond en eenheid, staat de *Auld Acquaintance Cairn*, recent geplaatst op initiatief van de Britse politicus Rory Stewart in Gretna Green, op de grens tussen Schotland en Engeland.

(1989), in 2010 werden er al 45 geteld en in 2020 zijn dat er circa zeventig geworden, op 10% van alle staatsgrenzen in de wereld, in wat het “Tweede Tijdperk van Muren” genoemd wordt. Van de barrières die onder een of andere vorm staan op de grenzen van meer dan 65 staten, dat wil zeggen door een derde van ‘s werelds landen, werd de helft opgericht tussen 2000 en nu, met in Europa meer dan 1000km aan nieuwe hekken en muren sinds 1989) de grootste versnelling vanaf 2015.²² Die snelle toename van muren is historisch ongezien – de Tweede Golf heeft de Eerste op alle vlakken overvleugeld. Wel blijven omwalde steden tot het verleden behoren en zijn het nu buurten die omringd worden (bijvoorbeeld in Slowakije rond een Roma-buurt of – tijdelijk– door Padua in 2006 rond een verlopen buurt om ‘het gespuis uit te roken’). Maar voor de rest hebben de grensmuren alles gemeen met hun voorgangers van modder en baksteen, zij het dat ze nu vooral voor twee redenen opgetrokken worden: tegen massa-immigratie en Islamitisch terrorisme. De sinds 2000 exponentieel toegenomen muurbouw is in feite geen anathema voor een zgn. grenzeloze wereld, maar het logische antwoord erop: de mens voelt zich immers ongemakkelijk met iets onbepaalds, we hebben nood aan controle over iets. Dus gaan we de entropie te lijf met de simpele geometrie van stenen, prikkeldraad en staal. En worden muren een instrument voor populistische politici. Dit beleid om barrières op te trekken wordt in de wetenschappelijke literatuur aangeduid met het neologisme ‘*teichopolitics*’.²³

De eerste golf in dit “Tweede Tijdperk” van muren vond plaats in Azië, vooral in het Midden-Oosten, dat een bijenkorf van hekken en muren is geworden. Het bekendste voorbeeld is de door Israël opgetrokken muur tegenover de Palestijnse gebieden op de Westelijke Jordaanoever; Egypte bouwde op haar grens met de Gazastrook een ondoordringbare muur met stalen platen die 20 meter diep in de grond gaan en bestand zijn tegen explosies; in Jeruzalem richt men eveneens muren op. Het principe van een ‘ijzeren’ muur werd reeds in 1923 gelanceerd door de grondlegger van het revisionistisch zionisme, Ze’ev Jabotinski. Na meer dan 900 slachtoffers van Palestijnse zelfmoordaanslagen sinds 2001, begon Israël in april 2002 aan de bouw van wat een 680 km lang “ Veiligheidshak” (zoals de muur genoemd wordt door de Israëlische autoriteiten) moet worden: op de meest beveiligde plekken betekent ‘muur’ dat er op een schouderhoge betonnen fundering een 8 meter hoog hek staat, afgezet met prikkeldraad, voorzien van wachttorens en sluipschutters en aan weerszijden een 35 m brede bufferzone, met aan de ene zijde prikkeldraad en een gracht en aan de andere kant een aarden weg, een geasfalteerde weg en tenslotte opnieuw prikkeldraad. Op andere plaatsen is er slechts een betonnen muur half zo hoog, met 3 m prikkeldraad op en een 4 m brede gracht ervoor: een zgn. *smart*

²² De geaccumuleerde lengte van hekken en muren opgericht langs landgrenzen sinds 1989 werd door Jonathan Holslag geschat op meer dan 12.000 km.: J. Holslag, *Van muur tot muur. De wereldpolitiek sinds 1989*, Amsterdam, 2021, 43 (afbeelding 16).

²³ Van het oud-Griekse τεῖχος (“teichos”), (stads)muur. Het woord werd voor het eerst gebruikt in 2009, door F. Ballif & S. Rosière, *Le défi des teichopolitiques. Analyser la fermeture contemporaine des territoires*, in *L’Espace Géographique*, 3, 2009, 193–206.

fence, met sensoren en camera's.²⁴ De muur is langs Israëlische zijden soms vrolijk gekleurd en met planten en bloemen versierd, aan de andere kant toont het een grijs en dreigend gelaat. De muur volgt niet de zgn. 'Groene Lijn' (d.i. de bestandslijn van 1967), maar maakt geregeld een flinke bocht, waardoor sommige Palestijnse plaatsen afgesloten geraken van hun hinterland (er zouden wel zgn. 'landbouwpoorten' gecreëerd worden voor in totaal 81 enclaves: zo bijv. de plaats Qalqilya die omringd wordt door een 10 m hoge betonnen wal, waardoor de inwoners de toegang tot hun boomgaard en velden verliezen, met slechts één toegangsweg). In de zgn. 'seam zones', de stroken land tussen de muur en de Groene Lijn, werden Israëlische firma's gevestigd, maar voorlopig zonder dat het Israëlische of Palestijnse (arbeids)recht daar geldt, met alle gevolgen van dien...²⁵ Daardoor wordt het Palestijnse grondgebied meer en meer verbrokken, in wat sommigen als door Israël gecontroleerde 'bantoestans' voorstellen; daardoor zou een voorwaarde voor de leefbaarheid van een staat, een coherent territorium, niet meer vervuld kunnen worden; ook vormt het een ondoordringbare barrière voor flora en fauna (het doorsnijdt bijv. de eeuwenoude migratieroutes van gazellen en Nubische steenbokken).²⁶ Daarenboven wordt het gebied tussen de muur en de Groene Lijn een gesloten militaire zone. De bouw van de muur werd in een advies van het Internationaal Gerechtshof van 9 juli 2004 veroordeeld als een feitelijke annexatie. Het hof stelde dat een staat zich enkel mag beroepen op zelfverdediging indien het wordt aangevallen door een andere staat, een principe dat recentelijk ter discussie kwam.²⁷ Om het juiste effect te sorteren, dient de muur minimaal hinder veroorzaken voor de Palestijnen en maximaal veiligheid bieden voor de Israëli's: cruciaal is daarbij de ligging van de barrière (waarvoor momenteel vier scenario's circuleren).²⁸ Overigens plande Israël in 2007 tevens de bouw van een met sensoren en obstakels uitgerust hek op de 220 km. lange grens met Egypte, om smokkel en infiltratie te voorkomen: de grens is tot hertoe nauwelijks versterkt en op sommige plaatsen is ze zelfs niet gemarkeerd.²⁹

²⁴ Inzake 'smart walls' heeft de Israëlische firma Magal 26 verschillende technologieën in de aanbieding, van een rijdende camerarobot tot ondergrondse sensoren die het graven van tunnels onmogelijk maken: G. Nath, Grensmuren zijn terug, en dit keer zijn ze 'slim', in *De Standaard*, 13 januari 2017.

²⁵ L. Abicht, Palestijnen en Israëli's. Het vredesproces heeft niet plaatsgevonden, in *Streven*, 2016, 1, 7-19.

²⁶ R. Zeilmaker, Levenloos niemandsland, in: *De Standaard*, 19 juli 2007. Ecologen stellen o.m. voor om in woestijngebieden te volstaan met een elektronisch detectiesysteem.

²⁷ www.icj-cij.org; cf. M. Cogen, Muren lossen (geen) conflicten op, in: *De Standaard*, 24 augustus 2004.

²⁸ De vermaarde graffitikunstenaar Banksy contesteerde de grensmuur door er een tekening op te zetten getiteld *Cut-it-out*: die beeldt een stippellijn af met een schaar die langs de lijn een opening in de muur knipt: E. Libbrecht, De rol van kunst en literatuur in het conflict tussen Israëli's en Palestijnen, in: *Streven*, mei 2015, 419-430 (421).

²⁹ *De Standaard*, 6 juli 2007.

In 2004 voltooide India in het betwiste gebied Kashmir een 550 km. lange afscheiding als feitelijke grens met Pakistan en ontwikkelt nu een hek aan de grens met Myanmar tegen (drug)smokkel, nadat het van 1989 tot 2012 bouwde het aan wat 's werelds langste grenshek werd, op de grens met Bangladesh (waarlangs bijna 200 enclaves liggen, de zgn. chitma-hals, waaronder één van 53 m²), in overeenstemming met een bilateraal verdrag uit 1974 om illegale immigratie, smokkel en terrorisme (vooral van separatistische groeperingen) tegen te houden. Het hek ligt 150 m landinwaarts van de eigenlijke grens, waardoor honderden dorpen, duizenden hectaren landbouwgrond, tempels, scholen en markten worden buitengesloten uit de eigen staat. Het geheel is 3286 km lang en loopt dwars door jungle en over bergen heen, met een 2,6 m hoog dubbel hekwerk, voorzien van vlijmscherpe prikkeldraad; waar grote rivieren als de Ganges of de Brahmaputra de constructie belemmeren, worden - over 1117 km - drijvende grensposten geïnstalleerd of werd het hek op de oever gebouwd.³⁰ Toch is de grens zeer doorlaatbaar, want niet ononderbroken; en de circa 250.000 wachten langs India's grenzen van de Border Security Force-BSF verlenen voor een steekpenning doorgang, eerder dan dat ze wat dan ook tegenhouden.³¹ Pakistan is van plan om aan zijn kant van de 2430 km lange grens met Afghanistan, een hek te bouwen en landmijnen te leggen, om te verhinderen dat vanuit Pakistan aanslagen zouden gepleegd worden in het buurland (en niet omgekeerd!).³²

Nog in september 2006 maakte Saoedi-Arabië plannen om (naast de muur met Jemen) een 900 kilometer lang hek te plaatsen op de grens met Irak, om politieke extremisten, drugssmokkelaars, wapenhandelaars en illegale immigranten de pas af te snijden³³. Het land benadert het dichtst het sinds Nebukadnezar's Babylon nagestreefde ideaal van de volledig omsloten staat. De meest ondoordringbare en best bewaakte muur, het 'bamboegordijn', staat overigens nog steeds in de gedemilitariseerde zone tussen Noord- en Zuid-Korea.

Ook om vooral economische redenen, i.e. om illegale migranten buiten het grondgebied te houden, worden er nog heel wat meer muren recentelijk opgericht of

³⁰ J. Leenaars, India bouwt 's werelds langste grenshek, in: *De Standaard*, 5 januari 2007.

³¹ E. Rush, Inde-Bangladesh, la frontière déjouée, in: *Le Monde Diplomatique*, augustus 2012, 6-7. In Joseph Roth's roman *Perlefter. Fragmente eines Romans* (in een uitgave in Leipzig en Weimar uit 1981, 8), vinden we een Europees equivalent: "*Der Zollwächter wartete, bis wir verschwunden waren, dan schoss er aus Pflichtgefühl dreimal in die Luft*".

³² *De Standaard*, 27 december 2006; overigens erkent Afghanistan niet de oude Durand-lijn. De fotograaf Gaël Turine liep de grens met het toestel in de hand: G. Turine, *Le Mur et la Peur. Inde-Bangladesh*, Arles, 2014. De Saoedi's plantten, om politieke redenen overigens, langs de grens met Qatar een gracht gevuld met rioolwater, waardoor dat land afgesloten zou zijn van de rest van de wereld door een rivier van radioactieve menselijke excrementen.

³³ Het hek heeft stalen pijpen gevuld met beton als structuur en aan weerszijden scheermes-prikkeldraad, tunnels, een extra muur bij de voorheen reeds aanwezige zandberm, plus ondergrondse sensoren.

gepland. Zo bouwt Maleisië op de grens met Thailand, drie meter hoog en 27 km. lang een muur om illegale arbeiders uit Zuidoost-Azië tegen te houden. Om kapitalisme van een gecontroleerde economie te scheiden werd ook tussen China en Hongkong een hek opgetrokken, 5 meter hoog en 178 meter lang, met prikkeldraad en constante controle. Verder werden in Azië (o.m.) nog de volgende grensmuren opgericht: Turkije//Syrië (2014), Turkije//Irak, Turkije//Iran, Verenigde Arabische Emiraten//Oman, Koeweit//Irak, Irak//Iran, Iran//Pakistan (over 700 km.), Oezbekistan//Afghanistan, Oezbekistan//Tadzjikistan (met mijnen!), Oezbekistan//Kazakhstan, Oezbekistan//Kirgizië, Brunei//Maleisië, China//Noord-Korea. Een turfmuur beschermt in zuidelijk Armenië het wegverkeer tegen schoten van over de grens met Azerbeidjan.

In Afrika noteren we o.a. grensmuren Marokko// Algerije (ook gericht tegen drugshandel), Tunesië//Libië, Kenia//Somalië (708 km), Zimbabwe//Botswana. De Spaanse enclaves Ceuta en Melilla zijn ondertussen volledig ommuurd. Er was tevens het voorstel om een veiligheidsmuur te bouwen op de oostgrens van Congo, van het Albert- tot het Tanganyika-meer, om de infiltraties van gewapende (rebell)en benden uit de buurlanden Rwanda en Burundi tegen te houden. Kenia richtte, met de hulp van Israël, dan weer een meer dan 700 kilometer lange barrière op tegen de 'failed state' Somalië en de Al-Shabaab milities. Een -gruwelijk- voorbeeld van hekwerk dat dienst doet als grensteken, is Zuidafrikaans: een 120 km. lang onder stroom (3500 volt in de jaren 1990) staand hekwerk (de " , dat de grote vloed aan vluchtelingen diende tegen te houden uit Zimbabwe en Mozambique (en overweegt om een nieuwe barrière op te richten tegen neushoren-stroppers uit Mozambique); tientallen vluchtelingen werden in 1987 gedood toen ze op dat pas het jaar voordien gebouwde grensteken stuitten.

En ook de Europese Unie is bezig geweest met de bouw van een muur, om twee van de nieuwe leden, Polen en Hongarije, te scheiden van Rusland, Wit-Rusland en Oekraïne en zo illegale migratie te belemmeren. De prikkeldraad waarmee de Sovjetunie haar imperium omsloot, is vervangen door een Europees gordijn van elektronische snuffjes, hightech en nieuwe gebouwen met de modernste camera's op Rusland gericht. Zo begon Litouwen in 2017 met de bouw van een hek op de grens met de Russische enclave Kaliningrad. Om smokkel en illegale immigratie tegen te gaan. Waar er nog betwisting is, is de afbakening voor het moment minder hoogtechnologisch: zo werd die tussen Letland en Rusland nog in 2002 aangeduid door gele linten rond bomen; of er is (nog) geen geld voor een deftige grenspaai waarvoor bijv. aan de Witrusische grens met Litouwen, voorlopig een in de grond gestoken boomtakje dienst moet doen...³⁴ Rusland zelf plaatste na de schermutselingen met Georgië in 2008 prikkeldraad op de grens rond Zuid-Ossetië. Vanaf 2009 werkte Griekenland, in het kader van het Europees grensagentschap Frontex , aan een 30 meter brede en 7 meter diepe gracht om asielzoekers (en een eventuele Turkse dreiging) tegen te houden op zijn noordoostelijke grens met Turkije, parallel met de Evros rivier, die een vorige afscheiding van (door een internationale conventie verboden) landmijnen dient te vervangen. De regering was ook van plan daar een hek te bouwen van 12 km. lang en 3 m hoog; twee parallelle hekken

³⁴ I. Van der Linde, Wachten op Europa. Langs de toekomstige buitengrens van de EU, in: *De Standaard*, 16-17 november 2002, 40-41 (41).

worden ondersteund door stalen palen met prikkeldraad ertussen.³⁵ Het nieuwe Europese grensbewakingssysteem Eurosur maakt het trouwens allemaal een stuk onpersoonlijker.³⁶

Frappant is echter dat de gebeurtenissen van 2015 (terrorisme en vooral de toestroom van vluchtelingen) bovendien de grenzen binnen de Europese Unie zelf opnieuw zichtbaar gemaakt. Hongarije was in augustus 2015 de eerste om een vier meter hoog hek te plaatsen op de 175 km. lange grens met Servië om de vluchtelingen / immigranten tegen te houden (ironisch genoeg was het ook Hongarije dat in 1989 als eerste een gat in het IJzeren Gordijn had toegelaten, op de grens met Oostenrijk). Tijdens de tweede helft van 2015 volgden andere landen in Midden- en (Zuid-)Oost-Europa, later zelfs tussen 'Schengen-landen': Oostenrijk was de eerste, met een afrastering van 2,2 m hoog over 3,7 km t.o.v. Slovenië³⁷, maar daarnaast was er muurbouw op o.m. de volgende grenzen: Griekenland//Macedonië, Macedonië//Servië, Bulgarije//Turkije (2013), Oostenrijk//Slovenië (2015), Slovenië//Kroatië (2015), Macedonië//Griekenland [2^e linie, 2015], Oostenrijk//Italië (2016), Servië//Kosovo, Zweden//Denemarken, Estland//Rusland, Letland//Rusland, Oekraïne//Rusland (Rusland voltooide op 28 december 2018 een hek op de facto-grens op de Krim), Noorwegen//Rusland (zij het dat het hier een eerder symbolisch hek van 200 meter is van 3,5 meter hoge staaldraad op een 196 km. lange grens, bedoeld om het grensverkeer – lees de immigratie – rond de grenspost beter te regelen); rond de haven van Calais werd eveneens een grensmuur opgericht. De kanalisering van migranten langs Wit-Rusland en de inval van Rusland in Oekraïne in het begin van de jaren twintig van de 21^e eeuw, gaven daarenboven een verse impuls aan de bouw van grensmuren in het oosten van Europa. Zo besloot Finland in oktober 2022 om 32 km afsluiting (van de voorziene 209 km) te bouwen over verschillende delen van de 1340 km lange grens met Rusland.³⁸

Voor de Verenigde Staten is de grens met Mexico ondertussen uitgegroeid tot een nieuw IJzeren Gordijn, zij het nu niet meer ideologisch, maar economisch van aard. Toen de hekken op de grens door de drugshandelaars gewoon omvergereden werden met bulldozers, werd in 1991 besloten tot de operatie *Gatekeeper*: van Tijuana naar San Diego werden in beton, golfijzer en staal opgetrokken muren (die echter door achtereenvolgende presidenten consequent 'hekken' genoemd werden) van 24 km. lang en 2,5 meter hoog opgericht, met hoogtechnologische snufjes als nachtkijkers en seismische detectoren op de dievenpaadjes tegen de *pollero's*

³⁵ L. Louage, Slotgracht op Turks-Griekse grens, in: *De Standaard*, 6-7 augustus 2011, 34-35.

³⁶ W. Heck & C. Houtekamer, Je komt Europa niet in, in: *De Standaard*, 22-23 december 2012, 38-39. Tevens werd een programma van zgn. 'intelligente' grenzen opgestart en de Schengen-grenscodex versterkt.

³⁷ *De Standaard*, 14-15 november 2015.

³⁸ Voor een volledig en gedetailleerd overzicht door de European Parliamentary Research Service: Dumbrava (C.), *Walls and fences at EU borders*, 2022. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733692/EPRS_BRI\(2022\)733692_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733692/EPRS_BRI(2022)733692_EN.pdf) (accessed 11-05-2025)

(mensensmokkelaars); ondertussen is eraan verder gebouwd (onder president Bush, met behulp van de *Security Fence Act*, 2006) zodat nu ongeveer een derde van de 3200 km lange grens afgeschermd wordt door ‘hekwerk’ of sensoren. Recentelijk was er de intussen beruchte verkiezingsbelofte van president Donald Trump een muur op te richten over 1600 km (=iets meer dan de helft van de grens) – volgens hem te betalen door de buurstaat(!) – tussen de 5,4 en 9,1 meter hoog, d.w.z. in principe te hoog voor een mens om over te klimmen.³⁹ Overigens bleken alle acht prototypes uit staal en beton (waaruit moest gekozen worden) doorbroken te kunnen worden (waarop als officiële reactie kwam dat het de bedoeling was migratie te vertragen). Dat alles neemt niet weg dat met tot 60 miljoen passages elk jaar dit nog steeds de meest overschreden grens ter wereld blijft, vooral dan tussen Tijuana en San Diego, getuige van een intens economisch en menselijk ruilverkeer.

Op 20 februari 2022 begon de Dominicaanse Republiek, in de provincie Dajabon, met de bouw van een muur op de helft van de 392 km lange grens met Haïti (de enige buur over de grond), om het illegale migranten en de smokkel van goederen, wapens en drugs moeilijker te maken. De muur is over 164 km gemaakt van 20 cm. dik beton, waarop een metalen constructie, samen 3,9 m hoog en met bewegingssensoren, camera’s, radar en drones, naast 70 wachttorens en 41 poorten.⁴⁰

Een andere recente muur in Latijns-Amerika is Paraguay//Argentinië: een in 2014 opgerichte betonnen afscheiding op de Argentijnse zijde van de grensrivier tussen Encarnacion en Posadas, waarvoor de officiële rationale enigszins rond de eigenlijke reden cirkelde: de immigratie uit Paraguay en Bolivia. Ecuador werkt aan een meer dan 1500 km. lange betonnen muur op de grens met Peru.

Taxonomie

Michel Foucher onderscheidt vier soorten naargelang van de functie die hun bouwers nastreven:

- muren die in betwiste gebieden worden opgetrokken, uit veiligheidsoverwegingen of om een grensconflict te beëindigen: voorbeelden zijn de Westelijke Sahara, Kashmir, Israël//Palestina, Pakistan//Afghanistan.
- in gebieden die weliswaar niet betwist zijn, maar waar er etnische, demografische en/of politieke spanningen zijn: aan de zgn. ‘*Peace Lines*’ in Noord-Ierland, India//Bangladesh (met als gevolg de uitwisseling van enclaves), zuid-Algerije (elektronisch), Saoedie-Arabië//Irak (elektronisch).
- na militaire conflicten: bijvoorbeeld de Gede militariseerde Zone tussen Noord- en Zuid-Korea, de ‘Groene Lijn’ in Cyprus, met een echte muur in Nicosia (weliswaar met poorten voor de Turkse gastarbeiders), een gedemilitariseerde zone in Irak na de oorlog met Koeweit (1991).

³⁹ Voor 2019 keurde het Congres de bouw goed van meer dan 200 km nieuwe en vervangende afsluitingen, om enigszins tegemoet te komen aan de eis van de president van 5,7 miljard dollar voor zijn project (hij overwoog overigens toen de noodtoestand uit te roepen om zijn plannen toch door te voeren).

⁴⁰ Zie over zo’n grensovergang: J. De Haes, Grenzeloos geluk, in: *De Standaard Weekblad*, ?? ?????? ????, 4-5.

– barrières tegen migranten: bijvoorbeeld in Ceuta en Melilla op de grens met Marokko (2001), VS//Mexico (voor een derde).

Andere soorten hedendaagse barrières die opgeworpen worden om het vrij verkeer van mensen te verhinderen, hebben voorgangers in het verleden: zoals Chinezen besmet met het COVID-19 nog in 2022 in hun woning worden afgesloten van de buitenwereld, zo ligt er nu nog in de heuvels van de Franse Luberon een 1,50m hoge *Mur de la peste* die, zwaar bewaakt, de verspreiding van de in 1725 in het zuiden van de Provence uitgebroken plaag, naar het achterland moest tegenhouden.⁴¹

Tegenkrachten

In Noord-Ierland gaat men echter tegen de trend in om (maar de muren daar waren dan ook ooit ontstaan met een andere motivering dan de gebruikelijke redenen): de overheid wil tegen 2023 (de vijftiende verjaardag van de '*Troubles*') alle muren weg. Er is echter tegenstand: niet alleen voelen niet weinig Noord-Ieren zich beter op hun gemak met die duidelijke grenslijnen, maar ze zijn ook uitgegroeid tot een (potentieel lucratief) toeristisch trekpleister!⁴²

Andere bekende muren met die (lucratieve) aantrekkingskracht zijn de Chinese en de Romeinse (vooral Hadrianus' muur), die van de steden Jericho, Babylon, Troje en Constantinopel, de muren van de Inca's in Peru en de Muur van Groot-Zimbabwe. Want volgens critici zullen deze door hen 'monumenten van onzekerheid en wanhoop' genoemde muren, uiteindelijk door sterkere krachten overmand worden, waarna "*a wall ends its life as a tourist attraction*".

⁴¹ M. Hendryckx, Cabrières-d'Avignon-Mur de la peste, in: *De Standaard Weekblad*, xxxxxx, 62.

⁴² Vooral dan de muur waar aan beide zijden op getekend werd, tussen het protestantse Shankil Road en het katholieke Falls Road.